

Egy új tapasztalatelmélet felé

Komorjai László: *Idő és folytonosság. A tapasztalatfolyam fenomenológiája*. Budapest, L'Harmattan. 2017. 346 oldal

Már a szerénytelen alcím (*A tapasztalatfolyam fenomenológiája*) is jelzi, hogy Komorjai László könyve nagyszabású kísérlet egy átfogó fenomenológiai tapasztalatelmélet kidolgozására. Ez azt a feladatot rója a recenzensre, hogy a vállalkozást mindenekelőtt madártávlatból vegye szemügyre, és egyfelől megpróbálja elhelyezni azt a kortárs fenomenológiai törekvések között, másrészt megmutassa a korábbi tapasztalatelméleti elképzelésekhez fűződő viszonyát. Csak ezek fényében érdemes azután belemerülni a részletekbe. A könyv bonyolult felépítése azonban megkívánja, hogy egy közbülső lépésben tisztázzuk a fejezetek összekapcsolódásnak logikáját.¹ Ennek megfelelően három, egyre közelebbi perspektívából veszem szemügyre az írást, ily módon fokozatosan jutok el ahhoz a nézőponthoz, amely már a kritikai észrevételeket is lehetővé teszi, és amelytől újra eltávolodva, a negyedik részben, értékelni tudom Komorjai László teljesítményét.

I. A MŰ KONTEXTUSA, ALAPGONDOLATA ÉS MÓDSZERE

Komorjai vállalkozása a kortárs fenomenológiának azokkal a műveivel mutat rokonságot, amelyek husserli alapokról indulva próbálnak önálló eredményekre jutni. Példaként egykori tanárának, Tengelyi Lászlónak az utolsó munkáját, a 2014-ben megjelent *Welt und Unendlichkeit: Zum Problem phänomenologischer Metaphysik* című könyvet emelem ki, amelyben a szerző a husserli „őstények metafizikájából” kiindulva bontja ki saját fenomenológiai metafizikáját.

Komorjai számára is Husserl a kiindulópont, de nem fenomenológiájának egy bizonyos részlete vagy fontos fogalma, hanem maga a husserli tapasztalatelmélet, amely lényegében egy – sok szempontból kanti alapokon álló – tárgykonsti-

¹ A könyv gondolatmenetének részletes rekonstrukciójától eltekinthetek, hiszen e folyóirat egyik korábbi számában (2019/3) kiváló és precíz ismertetés olvasható róla Marosán Bence tollából.

túció-elmélet. Ez a kanti–husserli elképzelés számos problémát vet fel, ahogyan erre sokan rámutattak már, éppen ezért első látásra némiképp retrográd lépésnek tűnik, ha valaki ehhez tér vissza. Komorjai azonban, noha figyelembe veszi a kritikákat, sőt, támaszkodik is ezekre, azt a célt tűzi maga elé, hogy kanti és husserli alapokról (pl. elfogadva fogalmi és szemléleti kettősségét, a reflexiót mint a fenomenológiai vizsgálatok módszerét) a belső ellentmondások legmélyére hatolva egy új tapasztalatelméletet bontson ki. Ehhez felhasználja más filozófusok, elsősorban William James és Bergson gondolatait, de merít Wittgensteinből is.

A végeredmény a tapasztalatnak egy olyan átfogó leírása, amely tartalmaz ugyan (elsősorban) a Husserl utáni (francia) fenomenológiából ismert belátásokat, egészében véve mégis teljesen újszerű. A kanti–husserli elképzeléssel szemben, amely szerint a tapasztalat szerkezete hierarchikus, végső alapelemeiken nyugszik és időben lineáris, egy olyan képet vázol fel, amely a tapasztalatfolyamot körkörösnek (az elemek kölcsönösen meghatározzák egymást), kontinuusnak, ám egyszerismind ugrásokkal tarkítottnak mutatja. Az új elképzelés logikai-matematikai háttérét a nem jófundált halmazok elmélete adja, ami azt mutatja, hogy a fenomenológiára nem csupán a humán tudományok hathatnak termékenyítőleg, mint például a pszichológia, a nyelvészet vagy a történettudomány, hanem az attól távolabb eső és absztrakt matematika is. Komorjai jártassága ebben nemcsak imponáló, hanem minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a tapasztalatnak egy új szemléletű fenomenológiai leírását tudta adni.

Már a fenti ismertetésből is ki kellett, hogy derüljön, milyen magasra tette a lécezt Komorjai László, és rögtön szeretném leszögezni, hogy véleményem szerint – és minden későbbi kritikai megjegyzésem ellenére – átugrotta azt. Mielőtt azonban elképzelésének néhány fontos részletébe belemennék, mindenképpen szükségesnek tartom a gondolatmenet vázlatos rekonstrukcióját. Erre azért van szükség, mert Komorjai közvetett módon jár el: Husserlből, illetve Kantból kiindulva, az ő gondolataikat elemezve és a bennük rejlő ellentmondásokat ki-mutatva jut el saját elképzeléséhez. Ezzel összefüggésben a könyv felépítése nem lineáris: bizonyos alapfogalmakat és problémákat Husserl, másokat Kant alapján bont ki, miközben a különböző szálak időnként újra felbukkannak és összefonódnak egymással, hogy végül az utolsó fejezetben átfogó képet kapjunk a tapasztalatfolyam szerkezetéről.

II. A KÖNYV FELÉPÍTÉSE ÉS A GONDOLATMENET

Az írás első két, bevezető jellegű fejezetében Komorjai Husserl tárgytapasztalat-elméletéből indul ki. Első megközelítésben elfogadja a husserli hármas struktúrát (ego–cogito–cogitatum) és az élményekben konstituálódó tárgy elképzelését. Annyiban azonban elszakad tőle, hogy egy mind a tárgyi- (cogitatum), mind az énpólussal (ego) szemben semleges, azoktól független élmény fo-

galmából indul ki. Leszögezi azonban, hogy ez csak egy olyan alapállás, „amely a későbbiek során fokozatosan módosul” (40).² Az élmény elemzésének feladatából persze logikusan következik a módszer kérdése: egyáltalán hogyan ragadhatóak meg a maguk közvetlenségében adódó és folyamatosan tovaáramló élmények. Itt ismét Husserlhez fordul a szerző, és a harmadik fejezetben a reflexió három különböző értelmezését rekonstruálja az életműben elszórtan található szövegek alapján. Ezek egyike sem kielégítő ugyan, ám létrául szolgálnak egy olyan elgondoláshoz, amely majd csak a legutolsó fejezetben módosul.

E fejezet végén található a gondolatmenet első fordulópontja: kiderül egyrészt, hogy nem tartható az élmény kitüntetettsége és önállósága a tárgypólushoz képest. Hiszen nem csupán az igaz, hogy a tárgy csak az aspektusain keresztül adódhat, hanem az is, hogy magát az élményt sem tudatosíthatjuk a tárgya nélkül. A reflexióban tárgy és élmény helyet cserélnek egymással: az élmény tematikussá válása valójában azt jelenti, hogy azt a tárgy átélése révén észleljük. A reflexió tehát forgás, mégpedig magának a tapasztalatnak a forgása. Ebből, másrészt, az a lehetőség is következik, „hogy az élményfolyam konstitúcióját már ne egy végső, minden konstitúciót nélkülöző, áramló érzetfolyam alapján képzeljük el, hanem éppen annak a tapasztalt tárgynak az alapján, amelynek a konstitúcióját az élmény alapozza meg” (122). Ez egy olyan tapasztalatmodellt jelentene, amelynek nincs végső alapja. Ám a kölcsönös függés nem csupán tárgy és élmény között áll fenn, hanem a tapasztalat minden rétegét jellemzi. A következő fejezetek témája részben éppen ennek a kimutatása, részben pedig a tapasztalat más, ezzel összefüggő sajátosságainak feltérképezése.

Ennek érdekében Komorjai először Kanthoz fordul, aki a negyedik, ötödik és hatodik fejezet főszereplője, s akinek abból a belátásából indul ki, hogy a tapasztalat elemei olyan szintézis révén kapcsolódnak össze, melynek háttérben fogalmak állnak. A közvetlen összefüggést az előző fejezettel egy analógia adja: Komorjai ugyanis párhuzamba állítja tapasztalat és tapasztalt, vagyis élményfolyam és tárgy husserli megkülönböztetését a kanti a priori, illetve empirikus fogalmak meghatározta szférákkal (131, 141). Anélkül, hogy belebocsátkoznék *A tiszta ész kritikája* dedukció- és sematizmus-fejezetein, valamint *Az ítélőerő kritikája* fontos paragrafusain átívelő gazdag és invenciózus gondolatmenet részleteibe, azt emelem ki, hogy Komorjai egy tág értelemben vett sematizmusprobléma felgöngyöltésére és meghaladására használja Kantot. Megmutatja, miként torkollik ellentmondásba egy olyan tapasztalatelmélet, amely a priori és empirikus, értelmi és szemléleti elemek éles szétválasztására, illetve ezek összjátékára épít. A kanti elképzelések rejtett ellentmondásait feltárva kimutatja, hogy a tapasztalatban elkülöníthető elemek (szemlélet és fogalom, empirikus és a priori fogalmak, a különböző tárgyságok) kontinuos átmenet révén kölcsönösen függő viszonyban állnak egymással.

² Itt és a továbbiakban a zárójelben szereplő számok a könyv oldalszámaira utalnak.

Ennek következményeként a szerző a hatodik fejezet végén – és talán ez a könyv második fordulópontja – a kanti, az elemek keveredésén alapuló modellt egy másik felé váltja fel: a james-i neutrális folyamból differenciálódás révén strukturálódó élményekével. Ez az elgondolás azt a gyanút kelti, hogy a végső elemekre építő „fundamentalizmust” egy másik, a differenciálatlan adottságon alapulóval váltja fel Komorjai, ám ez csak látszat. Ahogy írja: „A differenciálódás gondolata révén ugyanis óhatatlanul egy olyan elképzeléshez érkezőnk el, amely szükségképpen aláássa a tapasztalat *mindenfajta* jólfundált elképzelését” (216, Komorjai kiemelése).

A hetedik fejezetben, ahol újra Husserl játssza a főszerepet James mellett, a szerző még szorosabbra fűzi fogalmi és érzéki-szemléleti szféra kapcsolatát. Ezzel – ahogy a fejezet végi visszatekintésből kiderül – lezárja azokat a negyedik fejezetben megkezdett elemzéseket, amelyeknek az eredményeképpen kiderül: „fogalmilag és érzékileg adott is egyfajta kontinuos átmenet révén függ össze” (266). A fejezet második felében, az összeolvadás (fúzió) fogalmának analízise során azonban az is világossá válik, hogy sem maga a folyamat, sem annak semmilyen része nem tekinthető a tapasztalat végső elemének.

Ezt a következtetést azonban csak az utolsó, nyolcadik fejezetben vonja le Komorjai László. Itt érnek össze a korábbi vizsgálódások száalai, itt tisztázza az új tapasztalatelmelet kulcsfogalmainak összefüggését, és itt kapcsolja össze modelljét a nem jólfundált halmazok elméletével. A keletkezés körköröségének és az emögött álló kölcsönös függésnek a közelebbi vizsgálata révén megvilágítja, „miként függ össze tapasztalati kontinuitás és ugrás két, látszólag egymást kizáró jelensége” (270). Körköröség, kölcsönös függés, kontinuitás és ugrás tehát egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul jellemzik a tapasztalat minden szintjét. Így tárgy tudat és élmény viszonyát is, amelyről a harmadik fejezet végén Komorjai már kimutatta, hogy nem más, mint kölcsönös függés: a reflexióban – a „normál” tárgy tapasztalat megfordításaként – a tárgy közegében észleljük a róla adódó élményt. Itt azonban – és ezzel zárulnak a tapasztalatfolyamról szóló fenomenológiai elemzések – arra is fény derül, hogy „a reflexió nem más, mint az ugrás egy változata” (322).

A következőkben a könyvben felvázolt tapasztalatelmelet két fontos, egymással is összefüggő elemét emelem ki és fűzök hozzájuk kritikai megjegyzéseket.

III. A REFLEXIÓ ÉS A SZUBJEKTUM PROBLÉMÁJA – KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK

A reflexió nem csupán a harmadik fejezet központi fogalma, hanem – mint a fenomenológiai elemzések eszköze – bizonyos értelemben az egész vállalkozás kulcsa. Komorjai a harmadik fejezet végén arra jut, hogy a reflexió nem hátralé-

pés a tapasztalatfolyamhoz képest, és nem is visszanyúlás a folyamaton belül, hanem „a tapasztalatfolyamban beálló fordulat” (120). Az aspektus és a tárgy mintegy „helyet cserélnek”, a tárgy lesz az „átélt”, és ami korábban az élmény volt (az aspektus), az válik tematikussá. Az elgondolás lényeges eleme a szimmetria, amelyet a magam részéről nem tudok belátni. Addig egyetértek Komorjaival, hogy akár beleélem magam a tárgyba, akár az élményeimre reflektálok, kettős tudattal rendelkezem. Ám a kétféle tudatmód nem szimmetrikus. Amikor a szerző a háború példáján próbálja megvilágítani, mit jelent, amikor a tárgyat élem át („átéltünk például egy háborút”, 121), akkor szerintem az ekvivokáció hibájába esik. Hiszen amit szigorú értelemben átélek, az az éhség élménye, az óvóhely szűkösségének látványa, a bombariadó hangja stb., amelyekhez képest a háború transzcendens marad, ezért azt csak tág (vagyis más) értelemben élem át.

A reflexió fogalma az utolsó (nyolcadik) fejezet végén tér vissza, mégpedig új perspektívából: az ugrás egy változataként (322). A szerző abból indul ki, hogy „[a] tárgy tapasztalati tudatát mindig egy ugrás, egy vágás választja el az élménynek attól a folyamától, amelyen keresztül adódik” (321). Másrészt viszont „[a]mint előáll a tárgy tapasztalati tudata, a tárgyat már csak olyan elemként vagyunk képesek megragadni, amelyhez a róla adódó élményeink sora fokozatosan közelít” (uo., Komorjai kiemelése). Vagyis ugrás és kontinuitás jellemzi élmény és tárgy viszonyát, ám ez csak a tárgy genezisére igaz, éppen úgy, ahogyan azt egy új fogalom vagy szemléleti elem kialakulása kapcsán már korábban láttuk. Az újdonság soha nem kizárólag a már meglévő következménye: egy új fogalom nem vezethető le a korábbiakból, egy új mozgásformára egyszer csak ráérzünk. Ugyanakkor visszamenőleg mintegy belesimul az előzményekbe: a fogalom logikusan kapcsolódik a már ismertekhez, a mozgásforma a korábban begyakorolt mozzanatokból áll össze.

Egy már korábban is tapasztalt tárgy esetében azonban igaz ugyan, hogy élmény és tárgy egyszerre esik egybe (az aspektuson keresztül magát a tárgyat tapasztalom), ugyanakkor egy „vágás” választja el őket egymástól (a tárgy transzcendens az élményhez képest), ez azonban másfajta kontinuitás és szakadék, mint amely az újonnan keletkező és a korábban már létező viszonyát jellemzi. Éppen ezért a reflexió, amelyben megfordul tárgy tudat és élménytudat, nem ugyanabban az értelemben ugrás, mint amiről az imént volt szó. Talán erre utal az a megszorítás, hogy a reflexió az ugrás egy esete, „a tapasztalatfolyam végtelen sebességgel, vagyis egyetlen pillanatban beálló, atemporális *átfordulása*” (323, Komorjai kiemelése). Ám az átfordulás képe sem a végső, hiszen a következő oldalon már ez áll: „A reflexió – ha a keletkezés nézőpontjából tekintünk rá, és nem egyszerűen már kész, egymást kölcsönösen feltételező síkok közötti átfordulást értünk rajta – maga is egy olyan rövidzárlat, amelynek a kisülése révén egyszerre keletkező szférák nyílnak szét: az elkülönülés mindig két oldal együttes szétnyílása: *szinkrón differenciáció*” (324, Komorjai kiemelése). Úgy tűnik, itt maga a reflexió fogalma „fordul ki önmagából”, amennyiben Husserl

és az eddigiek alapján mi is éppen hogy „egymást kölcsönösen feltételező síkok közötti átfordulást” értettünk rajta. Amiről viszont innentől kezdve a szerző a fogalmat használja, az a tapasztalat genezisének magyarázata: egy olyan szinkrón differenciáció, amelynek a neutrális szféra nem alapjául szolgál, hanem amellyel együtt jön létre, hiszen „a *differenciálatlan* maga is éppen abban a folyamatban, ugyanazon ugrás révén, vagyis ugyanabban a pillanatban keletkezik, amelyben a *differenciált* egymástól elkülönülő, egymástól kölcsönösen függő oldalai” (326, Komorjai kiemelése).

Ahogy látom, itt valójában két összefüggő, mégis különböző problémáról van szó, amelyek közül az egyik, a husserli értelemben vett statikus, a másik viszont a genetikus fenomenológia tárgykörébe tartozik. Előbbi a reflexió klasszikus problémája: miként tehetjük tudatossá azokat az atematikus élményeket, amelyekben a tárgytapasztalat létrejön. Erre a harmadik fejezetben kapunk választ. A nyolcadik fejezet pedig egy ehhez kapcsolódó másik témával foglalkozik, azaz, hogy egyáltalán hogyan keletkezik tárgy és élmény kettőssége. Az utóbbival kapcsolatos elemzések egyébként teljesen meggyőzőek, ugyanakkor – számomra legalábbis – éppoly kevésbé láthatók be szemléletileg, mint a husserli abszolút folyam. Ez azonban talán magából a dolog természetéből, illetve a megközelítés módjából következik: a tapasztalat geneziséét közvetlenül csak spekulatív következtetések révén tudjuk megközelíteni.

A reflexióval is kapcsolatban álló másik téma, amellyel röviden foglalkozni szeretnék, a szubjektumé. Komorjai a szubjektum problémájával foglalkozó alfejezet (2/2) elején utal arra, hogy a reflexiónak az a téves elképzelése, amely szerint az az elme tevékenységét tárja fel, logikusan vezet ahhoz a félreértéshez, hogy az élmény nem más, mint a szubjektum aktivitása. Ő azonban nemcsak a szubjektumnak ettől a viszonylag erős koncepciójától határolja el magát, hanem attól a sokkal gyengébbtől is, miszerint az élmény mindig valakinek (vagy legalábbis valamiféle tudatnak) a számára adódik. Hiszen az élmény sajátos volta, amelyet Husserl az ego által meghatározott perspektivikusságnak tulajdonít, leírható a többi tapasztalati elemhez való viszonyában is anélkül, hogy bármiféle tudatra vagy nézőpontra utalnánk. Egy ilyesfajta „aszubjektív fenomenológiának” nyilván megvan az az előnye, hogy nem kell foglalkoznia azokkal a problémákkal, amelyek óhatatlanul felvetődnek a szubjektum mibenlétével kapcsolatban. Mégis azt gondolom, hogy egy élménypólusként felfogott én több hasznot hajt, mint amennyi galibát okoz.

Egyrészt, még ha elfogadjuk is, hogy minden, amit a szubjektív pólus fogalmával mondanánk el, lefordítható tisztán az élmények nyelvére, bizonyos esetekben ez eléggé mesterséges beszédmódnak tűnik. A fenomenológiai vizsgálódások ugyan szükségképpen kilépnek a „természetes beállítódásból”, ám nem válik hátrányukra, ha, amennyire lehet, közel maradnak ehhez. Másrészt kérdéses, hogy az ego mint sajátos perspektíva valóban kiküszöbölhető-e, ha a saját testünk tapasztalatáról, a kineztezésekről vagy a habitualitásokról van szó.

Komorjai az első kettővel nem foglalkozik, habár példáiban szerepelnek mozgásformák (futás, autóvezetés). A habitusokat viszont – talán éppen a szubjektum-fogalom elkerülésével összefüggésben – egyfajta speciális tárgyiságokként tárgyalja (vö. 69–70). Az utolsó szempont pedig, amelyet talán érdemes megfontolni, a felelősségvállalás. Ezen semmi magasztosat nem értek, csupán arra gondolok, hogy aki fenomenológusként a tapasztalatokat elemzi, az ugyanúgy foglya a saját perspektívájának, mint bárki más, még ha megfontolásai általános érvényességre tartanak is igényt. Ezért a nézőpontért azonban vállalni tudja és vállalnia is kell a felelősséget, ezt azonban a perspektíva nélküli élményekről szóló beszédmód elfedi.

IV. ÖSSZEGZÉS, ÉRTÉKELÉS

Ha most a részletkérdésektől eltávolodva újra nagyobb látószögből tekintünk a könyvre, akkor megállapíthatjuk, hogy az alcím ígérete beteljesült: valóban egy általános tapasztalatelmélet körvonalai bontakoztak ki az utolsó fejezetben. Ám ahogy erről már korábban szó esett, ez az új elképzelés nem a semmiből nőtt ki, hanem az egymással sok tekintetben rokon kanti, illetve husserli tárgykonstitúció-elméletből. Mégpedig oly módon, hogy Komorjai – hol Kant, hol Husserl alapján – végiggondolt néhány alaptézist, és követte ezek (át)alakulását e filozófusok életművében. Mindezt abból a célból, hogy a végsőkig élelje, majd a saját koncepciója számára termékennyé tegye azokat az ellentmondásokat, amelyek Kant és Husserl elgondolásaiban rejtve ott vannak. Ennek az eljárásnak köszönhetően a könyv nagyrészt pazar Kant- és Husserl-elemzésekből áll, amelyek – mint a szerző megjegyzi (vö. 20) – önállóan is olvashatóak, ám egyáltalán nem „szárazak”.

Mivel azonban a tét egy új fenomenológiai tapasztalatelmélet felvázolása, a korábbi filozófusok gondolatainak vizsgálata kiegészül bizonyos jelenségek mély és érzékletes analízisével – lásd például az újdonság genezisével foglalkozó 8/2-es, vagy „az idő kifordulásáról” szóló 8/3/6-os fejezetet. A mindennapi életből vett példák is szerencsésen szolgálgják ezt a törekvést.

A szöveg rendkívül tömör, ugyanakkor világos és logikus minden egyes lépés és gondolatmenet. A nagyobb összefüggéseket mégis nehéz követni, és ezt érzésem szerint a felépítés polifóniája okozza. Amennyire látom, négy különböző szólam különíthető el. A talán legfontosabb, ám korántsem a lehangosabb az új tapasztalatelmélet különféle, egymással összefüggő kulcsfogalmainak (körköröség, kölcsönös függés, folytonos átmenet, ugrás) kimunkálása. Egy másik a filozófuselődök (Husserl, Kant, James) szólama, akiknek a kudarcain keresztül Komorjai ezeket a fogalmakat kidolgozza. A harmadik dallam struktúráját a négy nagy rész sugallta logika határozza meg: a bevezető jellegű megfontolásokat – egy kanti dichotómiára alapozva – először a tapasztalat formai elemeinek (fogal-

mak), majd a materiális elemek (szemléletek) elemzése követi, az utolsó fejezet pedig mintegy összerakja ezekből a tapasztalatfolyamot. Végül a negyedik, a leghalkabb a statikus és genetikus elemzések váltakozása.

Nem tudom, el kell-e (egyáltalán el lehet-e, s ha igen, hogyan) kerülni a dalamoknak ezt a diszharmonikus pluralitását, de az biztos, hogy ez a polifonikus struktúra nem könnyíti meg az olvasó dolgát. A statikus és genetikus elemzések különbségére pedig mindenképpen reflektálni kellett volna – szerintem ennek a hiánya okozta a reflexióval kapcsolatos megfontolások körüli bonyodalmat, amelyről fentebb szó esett.

A kifejtés nehézségei persze nyilván összefüggnek azzal, hogy Komorjai László új utakon jár; s hogy ezen az úton tovább szeretne haladni, arra az *Utószó*-ban utal. Ez a könyvet lezáró rövid fejezetecske már a címével (*Tapasztalat és nyelv*) is jelzi az irányt: a szerző a nyelv működésének vizsgálatával kívánja kiegészíteni „a tapasztalatfolyam fenomenológiáját”, mégpedig abból a feltevésből kiindulva, hogy a nyelv „egyike azon erőknél, amelyek az egész tapasztalati genezis hajtómotorjaként szolgálnak” (337). Nagyon jó lenne, ha Komorjai László tényleg folytatni tudná ezt az ígéretes és izgalmas kutatást, s néhány éven belül már az új könyvét olvashatnánk olyan valódi szellemi élvezettel, amelyet ez a mostani okozott.